

ALEKSANDRE KHAKHANASHVILI AND GEORGIAN MANUSCRIPTS OF THE NATIONAL LIBRARY OF PARIZ

ალექსანდრე ხახანაშვილი და პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები

Mariam Koberidze

Doctor of Philology, Professor of Gori State University,
Gori, Chavchavadze st., #53, 1400, Georgia,
+ 995577251275, maikoberidze@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract. Georgian manuscripts of the National Library of Paris were described and studied in different times and situations by: French Kartvelologist Marie Brosset, Georgian scientists Aleksandre Khakhanashvili and Ekvtime Takaishvili. The interest and importance of studying these manuscripts is still relevant today. The present article analyzes the Georgian manuscripts of the National Library of Paris studied by Aleksandre Khakhanashvili, the state of their study chronologically in relation to the present. Aleksandre Khakhanashvili's contribution to the revival of Georgian culture, Research-Scientific and public activity is highlighted. The research is based on manuscripts, scientific publications, archival and press materials. The work is noteworthy for the study of the history of Georgian culture and manuscripts.

In August 1897 Aleksandre Khakhanashvili took part in the work of the XI International Congress of Orientalists in Paris, he made a speech in the East and Greece section. During this period, he described 25 Georgian manuscripts preserved in the National Library of Paris: Sacred Book with pictures; Compline, or collection of prayers for use in the Church of Georgia; Synaxarium or collection of the whole year of the lives of the Saints; Georgian Dictionary of Sulkhan-Saba Orbeliani; Georgian Codex or Vakhtang's Laws; Georgian Chronicle; Three manuscripts of "The Knight in the Panther's Skin" ("Vepkhistkaosani"); Two manuscripts of Georgian Grammar; History of Omani young man; Miriani, history of one Chinese King; Baramiani, Chinese story in verse; Voltaire's Tragedy translated into prose by Aleksandre Chavchavadze; The origins of philosophy; Grammar of the Georgian language composed in Georgian by David Batonishvili; Fragments from Georgian history; Prologue, chants of the Saints for the month of March; Prologue for the month of July; Prologue for the month of June; Explanations of the Gospel of Matthew; Letter of King Solomon of Imereti to Pope Pius VI with Italian translation; Copies of letters (Vakhtang VI, Queen Mariam, King of Imereti Aleksandre III ...); Saitiko theology in a form of questions and answers.

Aleksandre Khakhanashvili could not describe the seventeenth manuscript (old fund) because they could not find it in the Book Depository. This manuscript is "Fasting" (new fund # 5), which was described in detail by Ekvtime Takaishvili. Two newly acquired manuscripts were added to the Book Depository: #27 "Georgian Grammar", compiled by Ioane Kartvelishvili and # 28 "The Gospel, the four Gospels", which was described by Ekvtime Takaishvili.

After the publication of Ekvtime Takaishvili's catalogue, the fund of Georgian manuscripts of the National Library of Paris was enriched with only one manuscript. According to French Kartvelologist Bernard Outtier's observation, 1 sheet of Georgian manuscript # 30 in Paris (abbreviated p) belongs to Khanmet Lectionary.

As of today, there are 32 manuscripts in the National Library of Paris (Georgian manuscript book abroad).

Georgian manuscripts of the National Library of Paris described by Aleksandre Khakhanashvili were published first in the newspaper "Iveria", then in the magazine "Moambe". The descriptions of these manuscripts played the role of a kind of scientific guide for further research.

Keywords: Aleksandre Khakhanashvili, Ekvtime Takaishvili, Georgian manuscripts, Paris, Congress of Orientalists, Georgian culture, Kartvelology.

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400,
საქართველო, +995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი. პარიზის ნაციონალური ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში აღწერეს და შეისწავლეს: ფრანგმა ქართველოლოგმა მარი ბროსემ, ქართველმა მეცნიერებმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა და ექვთიმე თაყაიშვილმა. ამ ხელნაწერების შესწავლის ინტერესი და მნიშვნელობა დღესაც აქტუალურია. წინამდებარე სტატიაში გაანალიზებულია ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ შესწავლილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები, მათი შესწავლის მდგომარეობა ქრონოლოგიურად დღევანდელ მდგომარეობასთან მიმართებაში. გამოკვეთილია ალექსანდრე ხახანაშვილის დვაწლი ქართული კულტურის აღორძინების, საკვლევ-სამეცნიერო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში. კვლევა ემყარება ხელნაწერებს, სამეცნიერო პუბლიკაციებს, საარქივო და პრესის მასალებს. სამეცნიერო ნაშრომი საყურადღებოა, ქართული კულტურის ისტორიისა და ხელნაწერების შესწავლისათვის.

ალექსანდრე ხახანაშვილმა 1897 წლის აგვისტოში მონაწილეობა მიიღო ორიენტალისტთა XI საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში პარიზში, მოხსენებით გამოვიდა აღმოსავლეთისა და საბერძნეთის სექციაში. ამ პერიოდში აღწერა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული 25 ქართული ხელნაწერი (რაოდენობა იყო 26): სასულიერო წიგნი სურათებით; ჟამის წირვა, ანუ ლოცვათა კრებული საქართველოს ეკლესიაში სახმარებლად; სვინაქსარი ანუ მთელი წლის კრებული წმიდათა ცხოვრებათა; სულხან-საბა ორბელიანის ქართული ლექსიკონი; ქართული კოდექსი ანუ ვახტანგის კანონები; ქართული ქრონიკა; „ვეფხისტყაოსნის“ სამი ხელნაწერი; ქართული გრამატიკის ორი ხელნაწერი; ისტორია ომანიან ჭაბუკისა; მირიანი, ისტორია ერთი ჩინეთის ხელმწიფისა; ბარამიანი, ჩინური მოთხრობა ლექსად; პროზად ნათარგმნი ვოლტერის ტრაგედია „ალჟირი“ ალექსანდრე ჭავჭავაძის მიერ; ფილოსოფიის დასაბამი; ქართული ენის გრამატიკა ქართულად შედგენილი დავით ბატონიშვილი მიერ; ნაწყვეტები ქართული ისტორიისა; პროლოგი, წმიდათა საგალობელნი მარტის თთვისანი; პროლოგი ივლისის თთვისა; პროლოგი ივნისის თთვისა; მათეს სახარების განმარტებანი; წერილი იმერეთის მეფე სოლომონისა პაპი პიოს VI-ს იტალიური თარგმანით; წერილების ასლები (ვახტანგ VI, მარიამ დედოფალი, იმერეთის მეფე ალექსანდრე III ...); საითიკო ღვთისმეტყველება კითხვა მიგებით.

ალექსანდრე ხახანაშვილმა ვერ აღწერა მეჩვიდმეტე ხელნაწერი (ძველი ფონდით), რადგან წიგნსაცავში ვერ იპოვეს. ეს ხელნაწერია „მარხვანი“ (ახალი ფონდით # 5), რომელიც ვრცლად აღწერა ექვთიმე თაყაიშვილმა. წიგნსაცავს შემდეგ შეემატა ახლად შეძენილი ორი ხელნაწერი: # 27 იოანე ქართველიშვილის მიერ შედგენილი „ქართული ღრამატიკა“ და # 28 „სახარება, ოთხთავი“, რომელიც აღწერა ექვთიმე თაყაიშვილმა.

ექვთიმე თაყაიშვილის კატალოგის გამოქვეყნების შემდეგ პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების ფონდი გამდიდრდა მხოლოდ ერთი ხელნაწერით. ფრანგ ქართველოლოგ ბერნარ უტიეს დაკვირვებით, პარიზის # 30 ქართული ხელნაწერის (შემოკლებული p) 1 ფურცელი ეკუთვნის ხანმეტ ლექციონარს.

დღევანდელი მდგომარეობით პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში 32 ხელნაწერია (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ).

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები დაიბეჭდა ჯერ გაზეთ „ივერიაში“, შემდეგ

ჟურნალ „მომამბეში“. ამ ხელნაწერების აღწერილობამ ერთგვარი სამეცნიერო გზამკვლევის როლი შეასრულა შემდგომი კვლევისათვის.

საკვანძო სიტყვები: ალექსანდრე ხახანაშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი, ქართული ხელნაწერები, პარიზი, ორიენტალისტთა კონგრესი, ქართული კულტურა, ქართველოლოგია.

შესავალი. უცხოეთში დაცული ქართული ხელნაწერების მოძიების, აღწერისა და გამოცემის საკითხი დღევანდელობასთან მიმართების თვალსაზრისით მსოფლიო კულტურის ისტორიასთან კონტექსტში, კულტურათა შორის კომუნიკაციისა და ქართული სულიერი ფასეულებების პოპულარიზაციის თვალსაზრისით, აქტუალური საკითხია მეცნიერებაში. განსაკუთრებული დატვირთვა აქვს პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ ქართულ ხელნაწერებს.

პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერები სხვადასხვა დროს აღწერეს მ. ბროსემ, ალ. ხახანაშვილმა, ფრ. მაკლერმა და ე. თაყაიშვილმა. „პარიზის ქართულ ხელნაწერებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს დღესაც ჩვენთვის. აქ დაცულია რამოდენიმე იშვიათი ხელნაწერი, რომელთა ცალი ან სულ არ არის, ან ცოტა მოგვეპოვება ცნობილ წიგნთსაცავებში“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 1).

მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია დღევანდელობასთან მიმართებაში ქრონოლოგიურად გავანალიზოთ ალ. ხახანაშვილის მიერ შესწავლილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და სხვა მეცნიერთა მიდგომები ამ ხელნაწერებთან დაკავშირებით (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 1-20; თაყაიშვილი, 1933, გვ. 2-75; გოზალიშვილი, 1964, გვ. 165-168; უტიე, 1973, გვ. 173-175; ჩხიკვაძე, 2010, გვ. 106-116; კობერიძე, 2021, გვ. 3; კობერიძე, 2022, გვ. 25).

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას, კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე, გამოყენებულია ისტორიულ-შედარებითი და აღწერითი მეთოდი, კრიტიკული ანალიზი, ემპირიული მასალის ანალიზი. დიაქრონიული და სინქრონიული ანალიზის გამოყენებით მოხდა საკვლევი საკითხის ქრონოლოგიურად დაყოფა და დღევანდელობასთან მიმართებაში შეფასება საბოლოო შედეგის მისაღებად.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში გაანალიზებულია ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ შესწავლილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები, მათი შესწავლის მდგომარეობა ქრონოლოგიურად დღევანდელობასთან მიმართებაში. დაზუსტებულია ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ პარიზში ქართული ხელნაწერების აღწერისა და ორიენტალისტთა XI საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობის დრო და ვითარება. გამოკვეთილია მისი განსაკუთრებული ღვაწლი და შრომა ქართული ხელნაწერების გამოვლენის, მოვლა-პატრონობის, კვლევა-ძიებისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

დისკუსია. მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში კიდევ უფრო გამდიერდა აღმოსავლეთის ქვეყნების მეცნიერული შესწავლის ინტერესი. თანდათან ყალიბდება ცალკეული მიმართულებები, იზრდება მეცნიერთა შორის კონტაქტები და იკვეთება ახალი მიდგომები აღმოსავლური კულტურის მიმართ. ამ ვითარებაში ევროპულ სამეცნიერო საზოგადოებაში ქართველოლოგიურ კვლევა-ძიებას სათავე დაუდო ფრანგმა ორიენტალისტმა მარი ბროსემ¹.

¹ მიუხედავად იმისა, რომ ევროპულ ქართველოლოგიაში მოიპოვებოდა ცალკეული გამოკვლევები ქართული ენის, ლიტერატურის და ისტორიის საკითხებზე, მაგრამ ეს მაინც არ იყო საკმარისი (ხანთაძე, 1982, გვ. 106-153).

საჭირო იყო ხშირი კონტაქტები ევროპის სამეცნიერო საზოგადოებასთან.

ქართველოლოგიის გზაზე მარი ბროსე დადგა მისი მეგობრის, ცნობილი არმენისტის ჟან სენ მარტენის რჩევით (მანამდე იგი სინოლოგიაში მუშაობდა). სენ მარტენს კარგად ესმოდა ქართული ისტორიული ძეგლების დიდი შემეცნებითი ღირებულება, ძველი სომხეთის ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას, იგი იყენებდა ქართულ წყაროებს და დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მათ (ხანთაძე, 1982, გვ. 199).

მარი ბროსე აქტიურად ჩაება 1822 წელს დაარსებული „პარიზის სააზიო საზოგადოების“ და მისი ორგანოს - „სააზიო ჟურნალის“² მუშაობაში. ხსენებული ჟურნალის ფურცლებზე ბროსემ გამოაქვეყნა წერილები ქართული ენის, მწერლობის, საქართველოს ისტორიის, ნუმიზმატიკის საკითხებზე (ჭუმბურიძე, 1983, გვ. 317).

„პარიზის სააზიო საზოგადოებაში“³ მთელი ევროპის ორიენტალისტები გააერთიანა. საზოგადოების სამეცნიერო საბჭომ პეტერბურში დაარსებულ „აზიურ მუზეუმთანაც“ დაიწყო თანამშრომლობა, რომლის ბიბლიოთეკაშიც ორიენტალისტის შესახებ თითქმის ყველა არსებული წიგნი მოიპოვებოდა (ხუციშვილი, 2003, გვ. 26).

მარი ბროსემ გულდასმით შეისწავლა ევროპაში არსებული ლიტერატურა საქართველოს შესახებ, გაეცნო გრამატიკულ ნაშრომებსა და ლექსიკონებს. ქართული ენის ღრმად დაუფლებისათვის მან თავისებურ და ორიგინალურ გზას მიმართა: მოსკოვში ბაქარ ბატონიშვილის თაოსნობით 1743 წელს დაბეჭდილი ქართული „ბიბლია“ სისტემატყვეობით, ტექსტუალურად შეუდარა მის ბერძნულ დედანს, საიდანაც ქართული „ბიბლია“ თავის დროზე ითარგმნა. მან გაიმდიდრა ლექსიკური მარაგი, გამოარკვია ქართული ფრაზის თავისებურებები, ენის სინტაქსური და მორფოლოგიური კანონები. ამ გზით, მარი ბროსე დაეუფლა ძველ ქართულს და ის იმ ხანებში ისე არქაულად მეტყველებდა, რომ როცა 1831 წელს შეხვდა და ესაუბრა პარიზში ჩასულ ქართველ ბატონიშვილებს - ვახტანგსა და ტარიელს (იმერეთის მეფის სოლომონ II-ს ძმისშვილებს), მათ ვერაფერი გაუგეს მას, საკმაო ხანი დაჭირდა, სანამ ბატონიშვილები შეეჩვეოდნენ მის არქაულ მეტყველებას (ხანთაძე, 1982, გვ. 199).

მარი ბროსემ შეისწავლა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერები⁴, მათი დიდი ნაწილი თარგმნა ფრანგულად და მათ საფუძველზე რამდენიმე ნაშრომი შექმნა. ამასთან მან დაიწყო ქართული ვრცელი ლექსიკონის შედგენა სიტყვათა ძირების მიხედვით. ბროსეს ნაშრომები ქვეყნდება პარიზის „აზიური საზოგადოების“ ჟურნალში. აქ ბროსემ გამოაქვეყნა ქართული ენისა და ლიტერატურის მიმოხილვები, დაბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ დასაწყისი ნაწილის შინაარსი, ვახტანგის კანონების მიმოხილვა და ა. შ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ანონიმური ქართული ისტორიული ქრონიკის (ე. წ. „პარიზის ქრონიკის“) გამოქვეყნება. იგი დაიბეჭდა ლიტოგრაფიულად 1830 წელს, ხოლო ერთი წლის შემდეგ დაიბეჭდა მუშაობის დამთავრებული ფრანგული თარგმანი. ეს იყო ქართული საისტორიო ძეგლის პირველი პუბლიკაცია ევროპაში და მან ორიენტალისტთა მოწონება დაიმსახურა (ხანთაძე, 1982, გვ. 199, 200).

ქართულ ხელნაწერებთან მუშაობა „დიდი სირთულესთან იყო დაკავშირებული, ვინაიდან შემდგენლებს უნდა დაეთარილებინათ და დაედგინათ რაობა მათთვის უცნობი კულტურის ძეგლისა. ამ საქმეში ბიბლიოთეკას დიდი დახმარება გაუწია ფრანგმა

² არქივში ეცნობა ვახტანგ VI-ის კანონთა წიგნს, ქართულ ისტორიულ ქრონიკებს, სულხან-საბას ლექსიკონს და ბიბლიას. 1822-23 წლებში მის სამეცნიერო მუშაობაში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს არმენოლოგიური და ქართველოლოგიური ხასიათის შრომები (ხოშტარია, 2002, გვ. 7).

³ „სააზიო საზოგადოების“ დამაარსებელი იყო არმენოლოგი ა. ჟ. სენ-მარტინი (დოდაშვილი, 1962, გვ. 15-17).

⁴ იმ დროისათვის პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული იყო 26 ხელნაწერი. როგორც ექვთიმე თაყაიშვილი აღნიშნავს, ეს რიცხვი იყო ასი წლის წინათ ბროსეს დროსაც (თაყაიშვილი, 1933, გვ.1).

ქართველოლოგმა მარი ბროსემ. კოლექციის ცალკეულ ერთეულებს დღესაც ერთვის ბროსესეული განმარტებები, რომ აღარაფერი ვთქვათ მეგლების მკვლევრისეულ პუბლიკაციებზე” (ჩხიკვაძე, 2010, გვ. 1).

იმ მეცნიერ-მკვლევართა შორის, ვისაც განსაკუთრებული დიდი ამაგი აქვს გაწეული პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერების აღწერისა და შესწავლის საქმეში, გამორჩეულია ალექსანდრე ხახანაშვილის შრომა და ღვაწლი.

ალექსანდრე ხახანაშვილის პირად საქმეში დაცულია ინფორმაცია: „ალ. ხახანაშვილის თხოვნა (ინფორმაცია: #73 : 1897 წლის 22 მარტი) ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორისადმი“ შუამდგომლობის აღძვრის შესახებ, სამეცნიერო მიზნით, არდადეგების პერიოდში მისთვის საზღვარგარეთ მივლინების მისაცემად ათონის ივერთა მონასტერსა და პარიზში, რათა მონაწილეობა მიიღოს ორიენტალისტთა XI კონგრესის მუშაობაში პარიზში.

74: 1897 წლის 1 აპრილს ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორის შუამდგომლობა (# 638) მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველისადმი ალ. ხახანაშვილის საზღვარგარეთ გასამგზავრებლად შვებულების მიცემის შესახებ (მ.ს.ა. ფონდ.213, აღწ. 2. საქ. 285, ფურც.56).

1897 წლის 27 აპრილი - მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველის პასუხი (# 9555) ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორისადმი ალ. ხახანაშვილისათვის საზღვარგარეთ გასამგზავრებლად სამი თვის შვებულების მიცემის შესახებ 1897 წლის 22 მაისიდან 1 სექტემბრამდე ათონის ივერთა მონასტერსა და პარიზში ორიენტალისტთა XI კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობის მისაღებად (მოსკოვის საოლქო ისტორიული არქივის ფონდ. 213. აღწ. 2. საქ. 285. ფურც. 55, 56, 57; გოზალიშვილი, 1975, გვ. 71, 72).

ალექსანდრე ხახანაშვილმა 1897 წლის აგვისტოში მონაწილეობა მიიღო პარიზში გამართულ ორიენტალისტთა XI კონგრესის⁵ მუშაობაში. მოხსენებით გამოვიდა აღმოსავლეთისა და საბერძნეთის სექციაში⁶. ამ პერიოდში აღწერა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერები⁷.

ალექსანდრე ხახანაშვილი ამ კონგრესის შესახებ მოგვიანებით (1900 წელს) წერდა: „შემდეგში მაინც ქართველმა მეცნიერებმა მიაქციონ ყურადღება ორიენტალისტების კონგრესს და მიიღონ მონაწილეობა იმათს სჯა-ბაასში“ (კვალი, 1900, გვ. 31).

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები ჯერ დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, შემდეგ ჟურნალ „მოამბეში“. „ზოგ-ზოგი ხელნაწერის დასახელების გვერდით მკითხველი შენიშნავდა ბროსესს სახელს, რომელსაც მეორმოცე წლებში გაურჩევია პარიზში ჩვენი სიტყვიერების ნაშთი და პატარ-პატარა წერილები უბეჭდია. მას უკან იმავე საგნის შესახებ ბევრი გამოკვლევა დაიბეჭდა თვით ბროსესაგან⁸ და აგრეთვე ჩვენ თანამემამულეთაგანაც. თვით პარიზის ხელნაწერები კი დაახლოვებით არავის შეუსწავლია. ამ რამდენისამე წლის წინად მე დავბეჭდე „ივერია“-ში მოკლე განხილვა პარიზის ხელნაწერებისა. ახლა, რადგანაც უფრო დაბეჯითებით გადავათვალე ივინი, შემძლიან მკითხველს ვრცელი ცნობა მივაწოდო“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 3).

⁵ ალექსანდრე ხახანაშვილი მონაწილეობდა X საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაშიც, რომელიც მიმდინარეობდა ჟენევაში (გოზალიშვილი, 1964, გვ. 167; კობერიძე, 2022, გვ. 25).

⁶ ამ ინფორმაციას ადასტურებს შ. გოზალიშვილიც (გოზალიშვილი, 1964, გვ. 167).

⁷ ალექსანდრე ხახანაშვილმა პარიზში, მცირე დროში, ორი დიდი ეროვნული მისია შეასრულა: აღწერა პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ორიენტალისტთა კონგრესზე (უკვე მეორედ) მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებას გააცნო უძველესი ქართული ცივილიზაცია ევროპასთან კონტექსტში.

⁸ ალექსანდრე ხახანაშვილი იცნობდა მარი ბროსეს წერილებს, რომელიც „სააზიო ჟურნალში“ იბეჭდებოდა.

1908 წელს პარიზში დაიბეჭდა ფრანგულად „აღწერა ნაციონალურ ბიბლიოთეკის სომხურ და ქართულ ხელნაწერებისა“, რომელიც შეადგინა ცნობილმა არმენისტმა ფრედერიკ მაკლერმა და გამოსცა ერნესტ ლერუმ. მაკლერი ქართული ხელნაწერების აღწერის დროს უჩვენებს ბროსეს შრომებს და აგრეთვე ემყარება ალ. ხახანაშვილის ჟურნალ „მოამბეში“ დაბეჭდილ ცნობებს. გარეგანი აღწერა ფ. მაკლერის მიერ სრული და ჯეროვანია, შინაარსის აღწერა სუსტია, ხოლო უთარილო ხელნაწერების დროს განმარტება, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, სულ შემცდარია, თარიღიანი ხელნაწერებიც ზოგჯერ შეცდომით არის აღნიშნული. ხშირად ალ. ხახანაშვილი⁹ ბროსეს მიერ სწორედ წაკითხულს ამახინჯებს და მაკლერი მას იმეორებს. ამ შეცდომების შესწორება აქვს მიზნად ამ შრომას (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 2).

ექვთიმე თაყაიშვილის¹⁰ შეფასებით, „ერთი დიდი მნიშვნელობა პარიზის ხელნაწერებისა იმაშია მდგომარეობს, რომ ესენი გვაძლევენ გასაღებს ოცი ქართული კრიპტოგრაფიის ანუ საიდუმლო დამწერლობისა¹¹, რომელსაც ბროსემაც მიაქცია დიდი ყურადღება, მაგრამ ჩვენი მეცნიერების მიერ შეუმჩნეველი დარჩა. ალ. ხახანაშვილი ამ ნიმუშებს სრულიად არ იხსენებს“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 2).

ალექსანდრე ხახანაშვილისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერები ასეთ სურათს გვაძლევს:

1. „სასულიერო წიგნი სურათებით“ დაწერილია პერგამენტზე. ხან წვრილ ხუცურად, ხან მხედრულად, შინაარსი მრავალგვარია (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 157).

ექ. თაყაიშვილის აღწერით, კრებული სხვადასხვა სასულიერო, საკალენდარო, საასტრონომიო და სხვათა სტატიებისა და ცნობებისაგან შედგება, რომელიც სხვადასხვა ხელით და სხვადასხვა დროს არის გადაწერილი, პატარა ტანის ხელნაწერი in 32 ქალაღზე და არა პეგამენტზე, როგორც ალ. ხახანაშვილი აღნიშნავს, შეიცავს 171 ფურცელს, ბოლოში აკლია, ნაწერია სანახევროდ წვრილის ნუსხურით, სანახევროდ წვრილის მხედრულთ, წიგნი შემკობილია მრავალის ფერადებიანი ფიგურებით, ასომთავრული ასოებით გადაწერილია და შემკობილია ვინმე ალექსის მიერ 1725 წელს, როგორც აღნიშნულია დაბეჭდილ კატალოგში, ხოლო ერთი სტატია „ქირომანსი“ (გვ. 150-153) სხვა უფრო ლამაზი ხელითაა დაწერილი და ალექსის არ უნდა ეკუთვნოდეს, როგორც ეტყობა, არც თვით ალექსის ერთ დროს კი არ გადაუწერია და დაუხატავს მთელი ხელნაწერი, არამედ სხვადასხვა დროს და განცალკევებულად, სხვადასხვა ქალაღზე და შემდეგ მოუქცევია ერთ ყდაში. ხელნაწერი ქართველ კათოლიკეთა წრიდან უნდა გამომდინარეობდეს, რაც ცხადად ჩანს როგორც სტატიების შერჩევით, ისე მხატვრობით, ფიგურებით და მხატვრობის რიგის ხასიათით. კათოლიკეთა გავლენა ექვტარეშეა (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 14-23).

ხელნაწერის გადაწერილი ალექსი და დედა თამარი რამდენიმე ადგილას არის მოხსენიებული. 90-ე ფურცელზე გადაბმული ასომთავრულით მიწერილია:

„ღმერთო: შეიწყალე: ამა ჳელთის: და: იბაკოაის: დამხატავიცა: და: დამწერიცა: მონა ღვთისა: ცოდვილი ალექსი: ქ: კს: უიგ (1725)“.

⁹ ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერი ვერ აცდა კრიტიკას, მაგრამ ხაზგასასმელია ერთი გარემოება: მოკლე დროსა და უმძიმეს პირობებში აღწერა ხელნაწერები. მის მიერ შესრულებულ დიდ ეროვნულ საქმეს დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა.

¹⁰ ექვთიმე თაყაიშვილის ნაშრომი აღნიშნული ნაშრომი განმეორებით გამოვიდა გურამ შარაძის საერთო რედაქციით მომზადებულ მრავალტომულში „დაბრუნება“ (თაყაიშვილი, ემიგრანტული ნაშრომები, 1991, გვ. 236-295).

¹¹ ჩვენი კვლევის მიზანს სცილდება ქართული კრიფტოგრაფიის ანუ საიდუმლო დამწერლობის შესწავლა, ამიტომ ჩვენ ამ საკითხს გვერდს ავუვლით.

ალ. ხახანაშვილი ამ მინაწერს ასე კითხულობს: „ღმერთო შეიწყალე ამისა მომხვეჭელისა და დამწერისა მონა ღვთის გიორგი, ქკს უიგ, ესე იგი 1795 წ. (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 3).

მარი ბროსე შეცდომით კითხულობს ალექსის მაგიერ „გრიგოლს“-ს და ჰგონია გადაწერილი ხელნაწერისა არის ალექსი და დამხატავი ალექსის მამა გრიგოლ. ზემომოყვანილი მინაწერი ცხადყოფს, რომ დამწერიც და დამხატავიც არის ალექსი, გრიგოლი არსად არ იკითხება ხელნაწერში (თაყაიშვილი, 1991, გვ. 249).

პირველ გვერდზე ხელნაწერს აწერია: „წიგნი ესე ეკუთვნის ლეტელიეს“.

ვინ იყო ლეტელიე ვისგანაც პარიზის ნაციონალურმა ბიბლიოთეკამ შეიძინა ხელნაწერი? კამილი ლეტელიე, ცნობილია აბბატ ლუვიეს სახელით, რომელიც 1684 წლის აპრილიდან იყო მეფის წიგნის საცავის მცველი, გარდაიცვალა 1718 წლის 5 ნოემბერს 43 წლის ასაკში. მარი ბროსე, ალ. ხახანაშვილი და მაკლერი ლეტელიეს გარდაცვალების თარიღად მიიჩნევენ 1718 წელს.

ექვთიმე თაყაიშვილის ვარაუდით, ხელნაწერი შესაძლოა გადაწერილი იყო უკვე 1718 წლამდის და შემდეგ მოათავსეს ერთ ყდაში 1725 წელს გადაწერილსა და კიდევ სხვა დროის ხელნაწერებთან, მაგრამ ასეთი მინაწერი სხვა ხელნაწერებზედაც მოიპოვება, მაგალითად, #13, ომანიანის ხელნაწერზე, რომელიც გადაწერილია დავით რექტორის მიერ 1782 წელს. ორში ერთი, ან ეს ლეტელიე ის არ არის, რომელიც 1718 წელს გარდაიცვალა (იმის სახელი ყოფილა კამილა, მაგრამ ცნობილი ყოფილა აბბატ ლუვიეს სახელით), ანდა ეს მინაწერები სხვისი ხელითაა დაწერილი მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს ან მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში. მინაწერის ხელიც ამ დროს უფრო მოგვაგონებს (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 22-23).

2. „**ჟამის წირვა ანუ ლოცვათა კრებული საქართველოს ეკლესიაში სახმარებლად**“. დაწერილია პერგამენტზე ხუცური ანბანით. ხელნაწერი გამოგზავნილი იყო საქართველოდან 1731 წელს კაპუცინ-მისიონერთა უფროსის მიერ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 6).

ხელნაწერი შედგება 387 ფურცლისაგან. იტალიანური მინაწერი თავში გვამცნობს, რომ ეს ხელნაწერი გამოუგზავნია ევროპაში საქართველოდან კაპუჩინთა მისიონერების წინამძღვარს 1731 წელს. ხელნაწერი ფოტოგრაფიულად გადაუღია და საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნია ბონის უნივერსიტეტის პროფესორს, აწ უკვე გარდაცვლილ დოქტორს ჰაინერ გუსენს. ალ. ხახანაშვილი ხელნაწერის გადაწერის საუკუნეს არ უჩვენებს. დაბეჭდილი მაკლერის კატალოგი ხელნაწერს აკუთვნებს მე-13 და მე-15 საუკუნეს, ხოლო დოქტორი გუსენი მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეებს, მაგრამ წერის ხასიათის მიხედვით უნდა ეკუთვნოდეს მეათე საუკუნის დასასრულს ან მეთერთმეტეს დამდეგს (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 25-27).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ქართველი წმინდანების ხსენების კალენდარი. ხელნაწერის მინაწერში მოხსენებულია პაპუნა ბარათაშვილი ანუ გოსტამაბიშვილი, რომლის მიერ აშენებულია ამლივის¹² ეკლესია საბარათაშვილოში (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 30).

3. „**სინაქსარი ანუ მთელი წლის კრებული წმიდათა ცხოვრებათა**“. ეს კაბადონი დაწერილია ტყავზე XVI- XVII საუკუნის ხუცური ხელით და მოქცეული იყო ძველ სომხურ ხელნაწერთა შორის. მე-25 ნომერს თავი და ბოლო აკლია. ხელნაწერში მოხსენიებულია მონასტრის შემომწირველები: დიასამიძე ზურაბის ძე და იაღლმაშვილი დავით. ბოლოს მინაწერი აქვს მხედრულად: „ღმერთო, შეიწყალე მონა ესე შენი სახელით ბასილი ორსავე ცხოვრებასა, ამინ“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 1, 6).

¹² ამლივის კომპლექსი მდებარეობს ქვემო ქართლში, თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში.

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით, სვინაქსარი ეკუთვნის თისლის მონასტერს. სოფელი თისელი მდებარეობს სამცხეში, აწყურის მახლობლად. ხელნაწერი შეიცავს 87 ფურცელს. მომსხო ნუსხახუცურით ნაწერს. სვინაქსარი განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩვენთვის მით, რომ მის აშიებზე მრავალი მინაწერია, ეგრეთ წოდებული ალაპები და შეწირულობის სიგელები, რომლებშიაც იხსენიება სამცხის გვარეულობის პირნი. ყველა ეს მინაწერი ლიტოგრაფიის საშუალებით დართულია ბროსეს მიერ პარიზში 1830 წელს გამოცემულ ხელნაწერებს. ხელნაწერი ეკუთვნის მეცამეტე - მეთოთხმეტე საუკუნეებს (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 31).

4. „ქართული ლექსიკონი საბა სულხან - ორბელიანისა“. ეს კაბადონი დაწერილია ქალაქდზე და შეკრულია ყდით, სადაც მხედრულად მინაწერია: „წიგნი ესე ეკუთვნის ვიქტორ ლეტელიეს“. ა. ხახანაშვილი აღნიშნავს: სულხან-საბა ორბელიანს ლექსიკონი „შეუდგენია ქვს ჩქპე (1685) ვახტანგის ბიძის მეფე გიორგის ბრძანებით სომხურ ბარგარქის მსგავსად, რადგანაც ქართული ლექსიკონი დაკარგულიყო“. ამავე დროს უთითებს მარი ბროსეს წერილს „ნუვიუ ჟურნალ აზიატიკ“-ში დაბეჭდილს. ხელნაწერს ბოლოში დართული აქვს საბას ბიოგრაფიის ამსახველი მასალები. ცალკე ახლავს სახლოთუხუცეს დიმიტრი ორბელიანისა და მეფე ვახტანგის¹³ ლექსი, სადაც საბას უწოდებს ბრძენს „რადგან დაშვრა ასე საბა, ქება მმართველს აწდა მეცა“ (ხახანაშვილი, 1998, გვ.6-8).

ექ. თაყაიშვილის აღწერით, ხელნაწერი დაწერილია მოლურჯო ქალაქდზე ნუსხა გაკრული მხედრულით, პირველი ასოები ხუცურად არის ნაწერი, 322 ფურცელი, ხის ყდით შავტყავადაკრული, ზედ გამოსახული ყვავილებით და ფიგურებით. ქალაქდის ფილიგრანს უზის 1809 წელი. წიგნის ბოლოს წერია: „სრულ იქმნა ჳელითა იოანე იალღუზის მისათა. წელსა 1812...“ ხელნაწერს ბოლოში დართული აქვს საბას ბიოგრაფიული ცნობები, მისი და სხვების ლექსები; საქართველოს მოხელეთა სია ქართული და თათრულ-სპარსული სახელებით, ავი დღეების ნუსხა, ზოდიაქოს ნიშნები. მინაწერის მიხედვით წიგნი ეკუთვნის ვიქტორ ლეტელიეს. ხელნაწერი წინათ ციციშვილების საგვარეულოს კუთვნილება ყოფილა. ხელნაწერის თავსა და ბოლოში აღნიშნულია მათი ოჯახის წევრების დაბადება და გარდაცვალების თარიღები (თაყაიშვილი, 1931, გვ. 50-51).

5. „ქართული კოდექსი ანუ ვახტანგის კანონები“ დაწერილია ქალაქდზე და შეკრულია ყდით. ხელნაწერი წარმოადგენს ვახტანგ მეფის კანონების ასლს. ბოლოს მინაწერი აქვს: „აღწერე მოქალაქე მოსეს ძემ ტიტულიართ სოვეტნიკი ნიკოლოზ ბაღინოვი თებერვ. იე დღესა ჩყვე წელსა“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 8, 9).

ეს ხელნაწერი ვრცლად აქვს აღწერილი ე. თაყაიშვილს: „ნუსხა მხედრულით ნაწერი, სრული 282 ფურცელი. ბოლოს უწერია „აღმწერე მოქალაქე მოსესის ძე ტიტულიარნი სოვეტნიკი ნიკოლოზ ბაღინოვი თებერვლის იე-სა დღესა ჩყკვ-სა წელსა“. თავში აქვს სარჩევი ანბანის რიგით შედგენილი (1-18 ფურ.). მას მოსდევს კიდევ მეორე შედარებითი სარჩევი (19-54), რომელიც შედგენილი ყოფილა 1750 წელს მეფე თეიმურაზ II-ის მიერ. ტექსტის რიგი ასეთია: სამართალი ბერძნული, სომხური, კათალიკოსთა, ძეგლის დადება მეფეთ მეფის გიორგის მიერ, სამართალი აღბუღასი, სამართალი ბატონიშვილ ვახტანგისა.

ნიკოლოზ ბაღინოვის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი 1823 წელს შეუქმნია საფრანგეთის კონსულს გამბას თბილისში და დაუთმია პარიზის საკოროლო (ნაციონალური) ბიბლიოთეკისათვის 1925 წლის იანვარში, რაზეც მოგვითხრობს ფრანგული წარწერა. ამ ხელნაწერის მთელი ტექსტი მარი ბროსეს გადმოუწერია თავისთვის. წერა დაუწყვია 1828 წლის 23 დეკემბერს და დაუმთავრებია 1929 წლის 27 თებერვალს. ბროსე ბაღინოვის გადაწერის თარიღად შეცდომით უთითებს 1825 წელს,

¹³ იგულისხმება მეფე ვახტანგ VI.

ნაცვლად 1823 წლისა. „ბროსეს გადმოწერილში უნდა შესწორდეს მსაჯულ-მომგენი (618 გვ. სტრიქონი 4 ზემოდან), უნდა იყოს: მსაჯულ-გამგენი (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 54-56).

6. „ქართული ქრონიკა“. 96 გვერდი ყდით. ხელნაწერი არ არის დედანი. კატალოგში მოხსენიებულია მარი ბროსე, რომელმაც დაბეჭდა ეს ხელნაწერი ფრანგული თარგმანით. „ქრონიკა“ საყურადღებოა იმით, რომ ზოგი ავტორი თვითონ ყოფილა მოწმე მესხეთის ამბების, შაჰ აბასის შემოსევის, ზოგი ისტორიულ ფაქტებს მოგვითხრობს, როგორც გამგონენი ან წერილობითი წყაროს მცოდნენი. ალექსანდრე ხახანაშვილი აღნიშნავს, რომ ხელნაწერში მოტანილი ფაქტები შედარებულია ვახუშტის „ქორონიკონთან“. მარი ბროსეს მიერ დაბეჭდილი გამოკვლევა უფრო ვრცელია პარიზის ხელნაწერზე (ხახანაშვილი, 1998: 9).

„ქართული ხრონიკა“ გამოცემულია პარიზში „სააზიო საზოგადოების“ მიერ, მარი ბროსეს თარგმანით და შენიშვნებით. ტექსტი გამოცემულია ლიტოგრაფიის საშუალებით და დამზადებულია 1829 წელს, ხოლო თარგმანი და, საერთოდ, წიგნი გამოვიდა 1830 წელს. სათაურად ამ გამოცემას უწერია: „ცხოვრება საქართველოსა“, მაგრამ ხელნაწერში ტექსტს არავითარი სათაური არ აქვს და პირდაპირ იწყება სიტყვებით. დაწერილია კარგ ქაღალდზე, ლამაზი სტამბური მხედრულით, მე-18 საუკუნისაა, შეიცავს 96 დაწერილ ფურცელს. თავში ორი ფურცელი დაუწერელია, ბოლოში - ექვსი. ადგილ-ადგილ ტექსტში სიტყვები და სტრიქონები წითლურით არიან ნაწერი. ამ არაჩვეულებრივ ხელნაწერში არც შესავალია, არც ბოლოსიტყვაობა, არც გადამწერი ჩანს, არც ამ კომპილიატორული ტექსტის შემდგენელი, არც რაიმე შენიშვნა მოიპოვება. ამ ხელნაწერის ცალი მარტო ერთი მოიპოვება საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ბიბლიოთეკაში, მაგრამ ეჭვ გარეშე ის ბროსეს გამოცემიდან არის გადაწერილი, ამიტომ მნიშვნელობას მოკლებულია. ბროსეს 1841 წელს შესრულებული მეორე ფრანგული თარგმანი მოთავსებულია პეტერბურგის აკადემიის მემუარებში, მე-6 სერია” (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 54, 55).

7. „ტარიელის რომანი ლექსად“. შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი დაწერილია ტყავზე 258 ფურცელი, XVII-XVIII საუკუნის მხედრულის ხელით, ასლი სრულია, მაგრამ სისწორეს მოკლებული, გადაწერილია 1619 წელს სომხის ქალის შამახის მიერ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 9, 10).

ექ. თაყაიშვილის მოსაზრებით, „ვეფხისტყაოსანი“ გადაწერილია 1702 წელს სომხის ქალის შემახიას მიერ. ეს ქალი დახელოვნებული ყოფილა ქართულში, ხელი უშნოა. ამას მეტყველებს მასზე მინაწერი „დიახ ცუდი ვეფხისტყაოსანია“. ან „მე, იოანემ. სარდლის შვილმა. ვნახე. მინდა. მეყიდა. და. აღარ. ვიყიდე. 1723. იოანე“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 47).

7. bis¹⁴. „ქართული გრამმატიკა“, 23 ფურცელი, 161 სტრიქონით, ქაღალდზე დაწერილი ხუცურად და მხედრულად (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 10, 11).

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით, ეს არის „სამოსწავლო ღრამატიკა“, გადაწერილია ლურჯ ქაღალდზე უშნო გაკრული ნუსხა მხედრულით, ასომთავრული სათაურებით და მეთაური ასოებით, კარდონის ყდაში, 23 ფურცელი, უმნიშვნელო ხელნაწერია. ეკუთვნის XIX საუკუნის პირველ ნახევრს (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 52).

8. „რომანი ტარიელისა ლექსად“ („ვეფხისტყაოსანი“). 1 კაბ. სამეფო ბიბლიოთეკისათვის შეუწირავს ბ-ნ გამბას. ხელნაწერი ახალი დროისაა. გადაწერილია 1811 იოანე იალღულოვის მიერ¹⁵. თვით პოემა ეკუთვნის XII საუკუნეს. ბ-ნმა ბროსემ დაბეჭდა პოემის ნაწყვეტი „ჟურნალ აზიატიკ“-ში. ეს ასლი არ არის სრული. ტექსტს აქვს

¹⁴ კატალოგის მიხედვით მეშვიდე ნომრით ორი ხელნაწერია.

¹⁵ იოანე იალღულოვი.

მინაწერი: „სრულ იქმნა ხელითა იოანნე იალღუზის ძისათა, აპრილის 21. წელსა 1881“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 11).

„ვეფხისტყაოსანი“ გაკრული ნუსხა მხედრულის ხელითაა გადაწერილი ლიბერ ქალაღდზე, შეიცავს 120 ფურცელს, ჩასმულია უბრალო კარდონის ყდაში. გადაწერილია 1811 წელს. რაც ბოლო მინაწერიდან ჩანს: „სრულ იქმნა ჳელითა იოანე იალღუზის ძისათა: - აპრილი 21. წელს 1811“. წინა ფურცელზე ფრანგული მინაწერი უჩვენებს, რომ ხელნაწერი ბიბლიოთეკისათვის შეუწირავს გამბას 1824 წლის 17 ნოემბერს. გამბა საფრანგეთის კონსული იყო თბილისში (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 45).

9. „ისტორია ომანიან ჳაბუკისა“. რომანი ტარიელის გაგრძელებაა ლექსად და პროზად (შეძენილია ლეტელიესაგან. ახალი დროის თხზულება). ნაწერია მხედრულად ქალაღდზე. რომანის ერთი ნაწილი ლექსად არის დაწერილი, მეორე ნაწილი- პროზად. ბოლოს აქვს მინაწერი: „ცუდად ჳდომას ცუდი შრომა ვარჩიეო.. სრულ იქმნა ძალითა ღვთისათა თთვესა თებერვალსა, რიცხუსა 4, წელსა სიტყუასა ღვთისა 1782, მაღალ - კეთილშობილი ალექსის ძე რექტორი დავით. მხედრული ხელი საუცხოვოა. ყდაზე აწერია: „წიგნი ესე ეკუთვნის ვიკტორ ლეტელიეს“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 12).

ექ. თაყაიშვილი თითქმის ანალოგიურად აღწერს ხელნაწერს: „ომანიანი ანუ ამბავი პირველი ტარიელის შვილის სარიდანის ძის ომანიან ჳაბუკისა“, რომელიც ჳედ მოების „ვეფხისტყაოსნისას“ ლექსად და პროზად. მხედრული ხელნაწერი, დაწერილია ქალაღდზე მომრგვალო მხედრულით, შეიცავს 91 ფურცელს, ყდა კარდონისაა, მიხაკისფერ ტყვავგადაკრული, სრულია, გადაწერილია დავით რექტორის მიერ 1782 წლის 4 თებერვალს. სათაურები წითლურით არის ნაწერი. ბოლოში შემდეგი ლექსები და დავით რექტორის ბოლოსიტყვაობაა: „ჩემი თქმული შაირი მაჯამად და თავად კიდურ-წერილობადვე. ჩემივე სახელი დავით“. ხელნაწერის აღწერა შეუსრულებია მარი ბროსესაც (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 46, 47).

10. „მირიანი, ისტორია ერთი ჩინეთის ხელმწიფისა“. მხედრული ხელნაწერი, დაწერილია ქალაღდზე გაკრული ნუსხა მხედრულით, შეიცავს 32 ფურცელს, კარდონის ყდით. პიარველ გვერდზე უწერია: „წიგნი ესე ეკუთვნის ვიკტორ ლეტელიეს“. თხზულება შედგენილია XVIII საუკუნეში. ამას ადასტურებს მინაწერი: „აღიწერა წიგნი მირისა და ნომ ქკს უნწ“ (1760) (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 12).

„სათაური: ქ: ამბავი პირველი თავი. დასაწყისი. ჩინეთის ჳელმწიფისა. ამა წიგნსა ეწოდების მირიანი“. იგივე ხელნაწერი აღუწერია ბროსეს. სათაურები ნაწერია წითლურით. ფილიგრანი ქალაღდისა: გვირგვინი ვენახის ტევნით ქვემოთ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 47, 48).

11. „ბარამიანი“- ჩინური მოთხრობა ლექსად. ახალი დროის თხზულება. 1 კაბადონი შეძენილი ლეტელიესაგან, 83 ფურცელი. ტექსტიდან ჩანს, რომ ბარამიანი ყოფილა პროზად და გაულექსავს უცნობ ავტორს. „დასრულდა გალექსვა აპრილის გასულს ქკს უიდ (1726). ეს ბარამიანი მე ალექსის ძემ დავითმა გაგმართე ქკს უოვ (1788), თიბათვის თ (9). პირველ გვერდზე მოყვანილია ვინმე საბა ყაფლანიშვილის ნათქვამი ლექსად. ერთ ლექსზე თვით დავით რექტორის მინაწერიცაა: „ეს ცუდი ლექსია... ხუმრობაა“ (ხახანაშვილი, 1998, გვ. 12-15).

ვინ გალექსა ბარამიანი?

ბარამიანი გალექსილია ონანა მდივნის¹⁶ მიერ 1726 წელს ასტრახანს, ხოლო აღნიშნული ხელნაწერი გადაწერილია მისი დედნისაგან 1769 წლის 6 ოქტომბერს და

¹⁶ „ბარამიანის“ ონანა მდივნის ავტოგრაფი დაწვრილებით აქვს აღწერილი ე. თაყაიშვილს. ჳემოხსენებული ხელნაწერი იმეორებს ყველა ცნობებს და მინაწერებს ავტოგრაფისას, გარდა მრავალი ანბან-ქებისა, რომელიც ყოველ გვერდზე აქვს დამატებული დედანს ხელნაწერის პირველ ნახევარში (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 49).

გამართულია (შესწორებულია) დავით რექტორის მიერ 1788 წელს. ყველაფერი ეს ცხადად ჩანს ბოლოსიტყვაობიდან და წიგნის ბოლო მინაწერიდან. არ არის მართალი, ვითომ ხელნაწერი გადაწერილი იყოს დავით რექტორის მიერ. ეს დავით რექტორის ხელი არ არის, ხოლო მისი ხელით არის დაწერილი 82-ე ფურცლის ბოლოს შემდეგი ფრაზა: „ქ: ეს ბარამიანი. მე. ალექსის ძემ დავითმან. გავმართე“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 48, 49).

12. **პროზად ნათარგმნი ვოლტერის ტრაგედია „ალზირა“** თავად ჭავჭავაძის მიერ. კაბადონი შეძენილია ლეტელიესაგან. თარგმანის ენა (სიტყვები, ფრაზები ...) მოწმობს რუსულიდან არის ნათარგმნი. ტექსტის მართლწერამ აფიქრებინა ა. ხახანაშვილს, რომ „ალზირა“ ნათარგმნია XIX საუკუნის დამდეგს (ხახანაშვილი 1898, გვ. 2, 15).

ექ. თაყაიშვილის აღწერილ კატალოგში აღნიშნულია: „ალზირა ანუ ამერიკელნი“, ტრაგედია. ხელნაწერი ლურჯ ქაღალდზე, კარდონის ყდით, 35 ფურცელი, ფილიგრანს უზის ქაღალდის ფიცრი 1819 და სურათი ორთავიანი არწივისა და ასოები. პირველ გვერდზე აქვს მინაწერი: წიგნი ესე ეკუთვნის ლეტელიეს. სრული და უნაკლო ეგზემპლარია, გადაწერილია XIX საუკუნეში, 1819-1830 წლებში (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 50).

ე. თაყაიშვილი არსად არ უთითებს, რომ ტექსტი ნათარგმნია ალექსანდრე ჭავჭავაძის მიერ.

ა. კენჭოშვილი ყურადღებას ამახვილებს „ალზირას“ ალექსანდრე ჭავჭავაძისეული თარგმანის ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერზე (E43, Br.141), რომელსაც აქვს მინაწერი ფრანგულად: „თარგმნილია ა. ჭავჭავაძის მიერ, ამჟამად ცოცხალია, ლეტელიეს ფონდი #401“, ქართულად - „ალზირა ანუ ამერიკელნი, ტრაგედია, ჩყლგ-1833“, „ალზირა ფრანციცულიდამ ქართულად“...

აქვე მიუთითებს: „ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედების მეორე პერიოდში მისი მსოფვანცდის გასაგებად, საყურადღებოა ვოლტერის ხუთმოქმედებიანი ტრაგედიის „ალზირას“ თარგმანიც. ეს ნაწარმოებიც თავისებურად ესიტყვება რუსეთის ცარიზმისადმი პოეტის იმ პოზიციას, რაც აჯანყებასა და შეთქმულებაში მონაწილეობით დაიწყო და არსებითად უნებლიე კომპრომისით დასრულდა. „ალზირა“ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მისწრაფებასაც შეიცავს და ისტორიული აუცილებლობის გამო დამპყრობლისადმი დროებითი შერიგების მოთხოვნასაც“ (კენჭოშვილი, 1969, გვ. 74-75).

2013 წელს დაიბეჭდა თ. გოგოლაძის ნაშრომი „ვოლტერის „ალზირას“ (ანუ ამერიკელნის) ალექსანდრე ჭავჭავაძისეული ქართული თარგმანის „საიდუმლო მისია“ გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერის (ფონდი #12927) მიხედვით, სადაც გამოთქმულია მოსაზრება, ალექსანდრე ჭავჭავაძეს „ალზირა“ უნდა ეთარგმნა ქართულად მთიულეთის აჯანყების (1804 წ.) შემდგომ, 1809-1814 წლებში. ამ პერიოდში, კერძოდ, 1810 წელს ალ. ჭავჭავაძეს გაუტარებია ორთავიანი შვებულება მოსკოვში, ბაგრატ ბატონიშვილის სახლში. იქნებ ამ პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს „ალზირას“ თარგმნა? ამ პერიოდში, 1809 წელს გამოსულა ვოლტერის თხზულებები რუსულ ენაზე. ითარგმნა თუ არა „ალზირა“ უშუალოდ ფრანგულიდან, ეს ჯერ კიდევ კვლევის პროცესშია. „ალზირას“ პოპულარობა იზრდება 1830-1832 წლებში ახალი, თავადაზნაურული შეთქმულების მზადების პერიოდში. ამ პერიოდში თარგმანმა „საიდუმლო მისიაც“ შეასრულა საბრძოლო, მამულიშვილური განწყობილების თვალსაზრისით (გოგოლაძე, 2013, 6, 10).

13. **„ქართულ გრამმატიკა“.** კაბადონი შეძენილია ბატონ შულცის მემკვიდრეებისაგან. ნაწერია მთლად ქართულად, 52 ფურცელი. ხელნაწერი წარმოადგენს იმ გრამატიკის გამეორებას რომელიც #7 bis ხელნაწერშია აღწერილი (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 2, 15).

ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობით, აღნიშნული „ქართულ სამოსწავლებო ღრამატიკის“ ხელნაწერი გადაწერილია მე-19 საუკუნის დასაწყისში მხედრულით, სათაურები და მეთაურები შესრულებულია ასომთავრულით (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 53).

14. „**ფილოსოფიის დასაბამი**“ შექმნილი ბ-ნ შულცის მემკვიდრეებისაგან. ხელნაწერი გადაწერილია ხუცურად და მხედრულად. ალ. ხახანაშვილი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს ანტონ კათალიკოსს. ენა მოგვაგონებს მის მეტაფიზიკას და ფილოსოფიას (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 15, 16).

ექ. თაყაიშვილის აღწერით, ხელნაწერი წარმოადგენს ანტონ კათალიკოსის „ლოლიკას“, გადაწერილია მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში. ქალაქის ფილიგრანი უჩვენებს 1807 წელს. შედგება 75 ფურცლისაგან. წინასიტყვაობაში ჩამოთვლილია ფილოსოფიის დარგები და შეიცავს ლოგიკის ტექსტს. ის უთითებს ამ ხელნაწერის ვრცელ ვარიანტზე, რომელიც აღწერა ალ. ხახანაშვილმა (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 53).

15. „**ქართული ენის გრამატიკა**“ ქართულად შედგენილი დავით ბატონიშვილის მიერ, ყდით, შავ ქალაქზე, 81 ფურცელი (მინაწერი 21 იანვარი, 1897)¹⁷. ხელნაწერი მიძღვნილია „აზიური საზოგადოებისაგან“, რასაც ადასტურებს პირველ ფურცელზე თეიმურაზ ბატონიშვილის ხელით მინაწერია: „ღრამატიკად ესე ვინაითგან არს ქართულსა ენასა შინა ურჩიულესი, ამისათვის უძღვნი დიდებულსა პარიზის ყდ ბრძნის მეაზიელ საზოგადოებას, რათა წევრნი მისნი ქართულსა ენასა მეცნიერნი სარგებლობდნენ ამით უპატივცემულესად სრულიად ზემოდასა საქართველოდასა და სხვათა მეფის გიორგ მეთათამეტი ძე თეიმურაზ“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 16).

დავით ბატონიშვილს გრამატიკა შეუდგენია 1790 წელს თბილისში. წინასიტყვაობაში თავის შრომას დავითი უძღვნის ირაკლი მეორეს. ბოლოს დავითის ხელით რამდენიმე ტერმინია მოყვანილი რუსულად (მაგრამ ქართული ასოებით) და ქართულის თარგმანით, რომლის ბოლოს თეიმურაზის ხელით წერია: „ეს მეფის მის დავითის დასახსომებლად ყდაზე მოეწერა ამ ადგილს, თვით მისის კელით, და ამისთვის აღარ წავშალე“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 51).

ექ. თაყაიშვილის შეფასებით, „ეს წიგნი ერთი საუკეთესო ეკზემპლარია დავით ბატონიშვილის ღრამატიკისა, თვით დავითისავე ნაქონი; ქალაქის ფილიგრანთა შორის 1788 წელი ჩანს. ხელნაწერი მე-18 საუკუნის დასასრულს ეკუთვნის და თუმცა თვით დავითის ხელით არ არის გადაწერილი, მაგრამ მისი ზედამხედველობით არის ნაწერი, მისი ხელის წარწერები აქვს და ავტოგრაფს უდრის“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 52).

1831 წელს თეიმურაზ ბატონიშვილი პარიზის „აზიურმა საზოგადოებამ“ თავის წევრად აირჩია. იმავე წელს თეიმურაზმა მარი ბროსეს გაუგზავნა ანტონ კათალიკოსისა და დავით ბატონიშვილის გრამატიკული ნაშრომები (ხანთაძე, 1982, გვ. 202).

ვფიქრობთ, პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული დავით ბატონიშვილის გრამატიკის ის ხელნაწერი უნდა იყოს, რომელიც მარი ბროსეს გაუგზავნა თეიმურაზ ბატონიშვილმა.

16. „**ნაწყვეტები ქართული ისტორიისა, მეფეთა... ვახტანგ, ბატონიშვილის თეიმურაზისა**“ (საჩუქრად მიძღვნილი „აზიური საზოგადოებისაგან“) (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 17, 18).

ნაშრომი შედგენილია 1832 წლის დეკემბერში პეტერბურგში მეფე გიორგი მეთორმეტის მის თეიმურაზის მიერ. მას ახლავს ავტოგრაფი თვით თეიმურაზის ხელით შედგენილი. დაწერილია ლამაზი მხედრული ხელით 180 გვერდი, ჩასმულია მშვენიერ ოქროს ვარაყიან ყდაში. მარი ბროსეს მიუწერია წერილი თეიმურაზ ბატონიშვილისათვის და უთხოვია პარიზის „სააზიო საზოგადოების“ სახელით, მიეწოდებინა ცნობები საქართველოს ისტორიიდან: რამდენი მეფე იყო საქართველოში გიორგის სახელით,

¹⁷ აქ ტექნიკური შეცდომა უნდა იყოს.

რომელ წლებში მეფობდნენ; ასევე ვახტანგ მეფე, ლეონის ძე მერამდენე ვახტანგი იყო. თეიმურაზ ბატონიშვილმა პარიზის „სააზიო საზოგადოებას“ გაუზიარა ეს შემოკლებული მოთხრობა საქართველოს ისტორიიდან თავაზიან წერილთან ერთად. მოთხრობა ძირითადად ემყარება ქართლის ცხოვრებას და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს. ამ მოთხრობის ცალი თბილისშიც მოიპოვება. ამას ადასტურებს მინაწერი: „წელსა ქ სით 1832-სა ქართულსა ქ კს: მეთათხმეტისა მოქცევისასა 520-სა: თვესა დეკემბერსა“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 53, 54).

17. „სინაქსარი - მარხვანი“. ხელნაწერი ადგილ-ადგილ პალიმფსესტია (217 ფურცელი). ეს ხელნაწერი წიგნსაცავში ვერ იპოვეს¹⁸- წერს ა. ხახანაშვილი (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 2, 18).

ხელნაწერი „მარხვანი“¹⁹ (ახალი ფონდით # 5) ვრცლად აღწერა ექვთიმე თაყაიშვილმა. დაწერილია ეტრატზე, ნუსხახუცურის ხელით, ერთ სვეტად, შეიცავს 292 ფურცელს²⁰, თავში და ბოლოში აკლია. ამ წიგნში სამი სხვადასხვა დროს გადაწერილი ხელნაწერია მოქცეული ერთ ყდაში. პაგინაციაც ფურცლების ყდის გაკეთების შემდეგ არის აღნიშნული. სამივე ხელნაწერი შეიცავს მარხვანს ანუ მის ნაწილს, მაგრამ თარგმნილია არა ერთი ავტორის, არამედ სამი სხვადასხვა ცნობილ ავტორის მიერ. ეს გარემოება დაბეჭდილ კატალოგში აღნიშნული არ არის. დაბეჭდილი კატალოგი ხელნაწერს საერთოდ აკუთვნებს XIV-XVII საუკუნეებს. ამ მოსაზრებას არ იზიარებს ექვთიმე თაყაიშვილი. მისი აზრით, პირველი ნაწილი ეკუთვნის მე-11 საუკუნეს, მეორე ნაწილი- მე-12 საუკუნეს, მესამე ნაწილი კი მე-13 საუკუნისაა (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 32).

ხელნაწერის პირველი ნაწილი (1- 216 ფურცელი, პირველი რვეული) შეიცავს გიორგი მთაწმინდელის მიერ თარგმნილ „დიდ მარხვანს“, მასში მოიპოვება ანდრია კრიტელის დიდი კანონიც. ხელის წერა ათონურია, ეკუთვნის მე-11 საუკუნეს, ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს თვით გიორგი მთაწმინდელის ზედამხედველობით, ბოლოში ანდერძი ყოველ შემთხვევაში მისი ხელით არის დაწერილი.

ხელნაწერისა მეორე ნაწილი (217-222 ფურცელი, მეორე რვეული), დაწერილია სულ სხვა ნუსხახუცურით, მე-12 საუკუნისაა და წარმოადგენს გაგრძელებას თუ შევსებას წინა ნაკლულოვანი ტექსტის. ტექსტზე მიმატებულია დავით აღმაშენებლის მოძღვრის არსენ ბერის თარგმანი, რასაც ადასტურებს რვეულის მეორე ფურცელზე სინგურის სათაური.

ხელნაწერის მესამე ნაწილი (223-292 ფურცელი, მესამე რვეული), დაწერილია სულ სხვა ნუსხა-ხუცურით, მე-13 საუკუნისაა. ეტრატი წარმოადგენს პალიმფსესტს, რომელზეც წინათ ყოფილა დაწერილი ასომთავრული ტექსტი. ხელნაწერი შეიცავს არსენ ბერის მიერ თარგმნილ მარხვანს ანდრია კრიტელის დიდ კანონთან ერთად, რომელიც მას უთარგმნია დავით აღმაშენებლის ბრძანებით. ეს ნაწილი გადაწერილი უნდა იყოს ვინმე ოქროპირის მიერ, რომელიც მოხსენებულია ანდერძის ბოლოს (ფურცელი 248), რასაც ადასტურებს მინაწერი: „ქ ედ მ ეს ლი ოქროპირისაჲ ა ნა:“. ერთ ადგილას ტექსტში ეფრემ მცირის თარგმნილი საგალობელიც არის მოყვანილი. (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 32-38).

ეს ხელნაწერი ფრიად ძვირფასი კრებულია იმ თვალსაზრისით, რომ მასში მოიპოვება დიდმარხვანი და ანდრია კრიტელის დიდი კანონი ანუ დიდნი გალობანი, რომელიც პირველად უთარგმნია ეფთვიმე მთაწმინდელს²¹, მაგრამ ამოულია საღმრთო

¹⁸ ექვთიმე თაყაიშვილიც ხაზს უსვამს ხელნაწერის აღწერისას.

¹⁹ მაკლერის კატალოგში ხელნაწერი სვინაქსარად არის ცნობილი.

²⁰ ხელნაწერის ფურცლის რაოდენობა განსხვავებულია ძველი ფონდისაგან.

²¹ ექვთიმე მთაწმინდელი.

წერილის სახისმეტყველებანი, ანუ ალეგორიული ახსნანი სადმრთო წერილისანი, სამაგიეროდ შეუტანია სინანულის საგალობელნი, შეუცვლია საგალობლის ხმანიც (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 39,40).

გიორგი მთაწმინდელს სრულად უთარგმნია დიდმარხვანი და ანდრია კრიტელის საგალობელნი, მაგრამ ეფთვიმეს ავტორიტეტით შეპყრობილს, ვერ გაუბედავს ხელი ეხლო შემატებისათვის და ისინი სრულად დაუტოვებია. ამით, ეს წიგნი გაზრდილა, დამძიმებულა, დედანს დაშორებია და, არსენ ბერის თქმით, მძიმე ტვირთად დასწოლია საქართველოს ეკლესიას. ამას უნდა დავუმატოთ კიდევ ისიც, რომ გიორგი მთაწმინდელს თუმცა ხმანი არ შეუცვლია, მაგრამ ქართული გალობისათვის ვერ შეუფარდებია. ამიტომ დავით აღმაშენებელს უბრძანებია ცნობილი მეცნიერისა და მისი მოძღვრისათვის-არსენ ბერისათვის²² ეთარგმნა ეს წიგნი, ხოლო ქართული გალობის უაღრესად მცოდნე ხელოვანის, ქართლის კათალიკოსის - იოვანესათვის დაუვალებია ქართულ კილოზე გაეწყო საგალობლები, ვინაიდან ბერძნული გალობა ქართულს არ ეწყობოდა (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 39).

„წმ. ანდრია კრიტელი დიდი კანონი ძველი ქართული თარგმანები“ ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ელენე მეტრეველმა და ლაურა გრიგოლაშვილმა. გამოკვლევა წაუმძღვარა და ლექსიკონი დაურთო ლაურა გრიგოლაშვილმა. „დიდი კანონის“ ქართულ თარგმანთა შესწავლისას ეფუძნებიან ამ ტექსტის სამივე ქართული თარგმანის შემცველ უნიკალურ კრებულს, რომელიც დაცულია პარიზის ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა ინსტიტუტში. ეს ხელნაწერი Par. Georg. 5., რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტში ცნობილმა ქართველოლოგმა ბერნარ უტიემ ჩამოიტანა. აკად. ელ. მეტრეველი და ლ. გრიგოლაშვილი „დიდი კანონის“ ქართულ თარგმანთა ტექსტების დადგენაზე მუშაობისას სწორედ ამ ხელნაწერის ფოტოკოპირსა და მიკროფირს ეყდობიან (კრიტელი, 2020, გვ. 10, 11).

ექვთიმე ათონელის თარგმნილი „დიდი კანონის“ შემცველი უძველესი ხელნაწერებია სინ. 5 და სინ. 75. ორივე ხელნაწერი სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება როგორც ერთ-ერთი წყარო გეორგ. 5-ში დაცული ლიტურგიკული კრებულისა. სინურ ხელნაწერებში ექვთიმეს მიერ თარგმნილი „დიდი კანონის“ სათაურია „გალობანი სინანულისანი, თქმულნი წმიდისა ანდრია კრიტელი მთავარეპისკოპოსისანი“ (სინ. 75, 191 r). ხოლო პარიზის ხელნაწერებში „დიდნი გალობანი“ ეწოდება „დიდნი გალობანი სინანულისანი, თქმულნი ანდრია კრიტელისანი, რომელიც იყო იერუსალიმით“ - georg. 5 (127 r). „დიდნი გალობანია“ გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი ტექსტის სათაურიც (კრიტელი, 2020, გვ. 10,11).

არსენ ბერმა ანუ არსენ იყალთოელმა შექმნა „დიდი კანონის“ ზუსტი, იდენტური თარგმანი, ერთგვარი ორეული დედნისა. მან უცვლელად გადმოიტანა ორიგინალის ხმა, ძლისპირები, ბიბლიური სახისმეტყველებანი, ტექსტის იდეური და მხატვრული შინაარსი (კრიტელი, 2020: 11).

18. „პროლოგი, წმიდათა საგალობელნი მარტის თთვისანი“. სრულად. 138 ფურცელი, წვრილი ხუცური ხელით ნაწერი (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 18).

„საგალობელი მარტის თვისა“, 138 ფურცელი წვრილი ხუცური ხელით ნაწერი. ალ. ხახანაშვილი დროს არ უჩვენებს. ფრანგულ კატალოგში ნაწვენებია მე-17 საუკუნე.

ექვთიმე თაყაიშვილის მოსაზრებით ხელნაწერი მე-12-13 საუკუნის არის (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 40).

19. „პროლოგი ივლისის თთვისა“. ტყავზე, წვრილი ხუცური ხელით ნაწერი, თავი და ბოლო აკლია (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 18).

²² არსენ იყალთოელი.

„საგალობელნი ივლისის თვისა“, შეიცავს ნუსხახუცურით ნაწერ 102 ფურცელს. ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს მე-12 საუკუნეს, დაბეჭდილ კატალოგში მე-17 საუკუნეა ნაჩვენები (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 41).

20. „პროლოგი ივნისის თვისა“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 18).

„საგალობელი ივლისის თვისა“ ნაწერია ეტრატზე ნუსხა ხუცურით. ხელი მე-12-13 საუკუნის არის. 47-ე ფურცელზე მინაწერია მხედრულით. დაბეჭდილ კატალოგში ნაჩვენებია მე-7 საუკუნე. მერმინდელი ხელით მინაწერი მე-14 საუკუნის მხედრულია (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 40).

21. „მათეს სახარების განმარტებანი იოანე ქრისტომისა“. სრული არ არის. 178 ფურცელი, ტყავზე ნაწერი ხუცური ხელით, თავი და ბოლო აკლია. ადგილ-ადგილ მელანია გადასული (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 18).

„თარგმანებაჲ მათეს სახარებისაჲ იოანე ოქროპირისაჲ“ ექვთიმე ათონელის მიერ ნათარგმნი. მოხსენებულია ლეონტი მროველი. ხელნაწერი ეკუთვნის მე-11 საუკუნეს. ალ. ხახანაშვილი დროს არ უჩვენებს. მაკლერის აზრით, ხელნაწერი ეკუთვნის მე-16-17 საუკუნეს (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 42).

22. „წერილი იმერეთის მეფის სოლომონისა“, რომელიც მისწერა იმერეთის მეფე სოლომონ I - მა რომის პაპს პიოს VI -ს. იტალიური თარგმანით. ამას ადასტურებს სოლომონის ბეჭედი და თარიღი წერილის პაკეტზე: „აღიწერა თვესა აგვისტოსა კე, ქკს უაზ“. მისი უწმინდესობა უფალს ბატონს პიო პაპს მექსეს მირთვას ეს წიგნი“ (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 18, 19).

ექ. თაყაიშვილის კატალოგი თითქმის იდენტურია ალ. ხახანაშვილის აღწერის, მხოლოდ დაზუსტებულია ზოგიერთი დეტალი: „მიწერილი 1779 წლის 25 აგვისტოს. წერილს ახლავს იტალიური თარგმანიც; ნაწერია ნუსხა მხედრულით თვით სოლომონ მეფის ხელით. მოგვყავს სრულიად უცვლელად ტექსტი წერილისა თავისი ნიშნებით, ხოლო სიტყვების გადასატან ნიშნებს ჩვენ ვუმატებთ. ეს წერილი პირველად მარი ბროსემ დაბეჭდა. ალ. ხახანაშვილსაც მოყვანილი აქვს“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 56, 57).

23. „წერილების ნიმუშები, წერილების ასლები, ანბანის რიცხვითი მნიშვნელობა“. მე-40 ფურცელზე მოყვანილია მარიამ დედოფლის წერილი სპარსეთის პირველ მინისტრთან, რომელიც ეხება მეფე როსტომის გარდაცვალების 1658 წელს. ნაწერი მხედრულია. ხელნაწერებს დართული აქვს ბროსეს შენიშვნა. მას ეს წერილები განუხილავს პეტერბურგში პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის მინდობილობით. წერილები ნაწერია 1638-1730 წლებს შორის. წერილები ეკუთვნის სამღვდლო პირებს, მეფე ვახტანგ მეექვსესა და მისი ოჯახის წევრებს, იმერეთის მეფე ალექსანდრე მესამეს, როსტომ მეფის მეუღლეს, მარიამ დედოფალს „წერილი სპარსეთის მინისტრთან“²³. ერთ-ერთი წერილი ეკუთვნის ხონთქარ მურად IV-ს, რომელიც მისწერა სეფიშაჰს (# 54) (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 3, 19).

ექ. თაყაიშვილის აღწერით, ეს არის „სამდივნო წიგნი“, რომელიც დაწერილია ქალაქზე თავში სტამბურის მხედრულით, ბოლოში ნუსხურის მხედრულით, შეიცავს 70 ფურცელს. ამ ხელნაწერში მოქცეული წერილები ეკუთვნის 1638-1730 წლებს. აქ არის წერილები იმერეთის მეფე ალექსანდრე მესამის როსტომ მეფისადმი; მარიამ დედოფლისა, როსტომის მეუღლისა; ხონთქარის მურად მეოთხისა სეფე შაჰის მიმართ; წერილები ვახტანგ მეექვსისა და მისი ოჯახისა და სხვა²⁴. ხელნაწერი განუხილავს მარი

²³ ამ წერილით მარიამ დედოფალი სპარსეთის მინისტრს აცნობებს მეფე როსტომის გარდაცვალებას (1658 წ.).

²⁴ ხელნაწერი თარიღი და წერილის ავტორები ემთხვევა ალ. ხახანაშვილის აღწერას.

ბროსეს პეტერბურგში პარიზის ბიბლიოთეკის მინდობილობით. საინტერესოა აქ მოტანილი ქართული ფულის ანგარიში²⁵ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 58-60)

ხელნაწერში მოყვანილი ფულის ანგარიშის ნუსხა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა XVII-XVIII საუკუნეში, შეესაბამება სულხან-საბა ორბელიანის, ვახტანგ მეფის სამართლისა და ევროპელი მოგზაურების (გიულდენშტედტის, ტურნეფორის...) ცნობებს (ჯავახიშვილი, 1925, გვ. 27-35).

24. **ნაწყვეტი ტარიელის რომანისა „ვეფხისტყაოსნიდან“**. ნაწილი დაწერილია და ნაწილი აღბეჭდილი. აკლია ფურცლები. ბოლოში ახლავს ვახტანგ VI -ის შენიშვნები (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 19,20).

ექ. თაყაიშვილის აღწერით: „ნაკლული „ვეფხისტყაოსანია“, რომელიც ვახტანგ VI -ის მიერ დაბეჭდილი თბილისში 1712 წელს. ყველა ნაკლული ტექსტი შევსებულია ხელნაწერით ლიბერ ქაღალდზე, ნუსხა ლამაზის მხედრულით, ქართული ტყავგადაკრული ყდით. სულ 172 ფურცელი, უმეტესი ნაწილი ხელითაა ნაწერი მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში. ბოლოს უწერია დემეტრე“ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 77).

25. **„საითიკო ღვთისმეტყველება კითხვა მიგებით“**. ხელნაწერი ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი შეიცავს 213 გვერდს და მეორე 26 გვერდს (ხახანაშვილი, 1898, გვ. 1,20).

ექ. თაყაიშვილის კატალოგით: „კატეხიზმო“ (და არა საითიკო ღვთისმეტყველება, როგორც ალ.ხახანაშვილი აღნიშნავს) ანუ აღსარება მართლისა სარწმუნოებისა წესა კათოლიკე და სამოციქულისა ეკლესიისა მართლმადიდებელთა აღმოსავლისათა“. კითხვა მიგების სახით. დასაწყისი წითლურით. გადაწერილია მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, რაც უეჭველი ხდება ხელის და მართლწერის მიხედვით. სათაურები შესრულებულია მშვენიერის ასომთავრულის ხვეულებით, სინგურით. მხედრული ხელნაწერი ქაღალდზეა და არა ტყავზე, როგორც ალ. ხახანაშვილი უჩვენებს. სათაურები შესრულებულია ასომთავრული ხვეულებით, სინგურით. ტექსტი კითხვა-მიგების ყაიდაზეა მოყვანილი. წიგნი გაყოფილია სამ ნაწილად: 1. სარწმუნოება, 2. სასოება, 3. სიყვარული (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 23).

მოგვიანებით შეძენილია 2 ხელნაწერი: „ქართული ღრამატიკა“ და „სახარება, ოთხთავი“²⁶. # 27 ხელნაწერი არის „ქართული ღრამატიკა“ შეთხზული ტფილისის საკეთილშობოს სასწავლებლის მოძღვრის პროტოპოპის იოანე ქართველოვისაგან სახმარად მისივე სასწავლებლისა, 1809 წელსა, ტფილისს. დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე, განცალკევებული ფურცლები, ზოგჯერ ნაფლეთები, რომელნიც დაწებებულნი არიან ახალ ქაღალდზე და მოქცეულია ყდაში. წიგნს აქვს წინა უწყება მკითხველისადმი (წინასიტყვაობა) (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 60, 61).

28 **„სახარება, ოთხთავი“**. ხუცური ხელნაწერი, თეთრ კარგ ეტრატზე, ხელი ნუსხახუცურია, გარდა მეთაური ასოებისა, რომელნიც ასომთავრულია. ყდა ახალი აქვს. თავში ეტრატის ორი ფურცელი დაუწერელია, ტექსტი იწყება ევსების ეპისტოლეით. ეს სახარება საქართველოშია დაწერილი და შემდეგ წარგზავნილია იერუსალიმში, ქართველთა ჯვრის მონასტერში. ჯვრის მონასტრიდან კარგა ხანია გაუტანიათ, ვინაიდან ეს სახარება არც ა. ცაგარელის კატალოგშია მოხსენებული და არც რობერტ ბლეიკის²⁷ (თაყაიშვილი, 1933, გვ. 62 -62).

ექ. თაყაიშვილის კატალოგის გამოქვეყნების შემდეგ პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების ფონდი გამდიდრდა მხოლოდ ერთი

²⁵ ექვთიმე თაყაიშვილი დაწვრილებით აღწერს ქართული ფულის ანგარიშის სისტემას.

²⁶ ეს ხელნაწერები პირველად აღწერა ექვთიმე თაყაიშვილმა.

²⁷ ამ სახარების ფოტოპირები ექ. თაყაიშვილის კატალოგში დაიბეჭდა პირველად.

ხელნაწერით (#30). ეს არის კრებული, რომელიც შედგება ცალკე ერთი ფურცლისაგან და ორი ფურცლისაგან წყვილად.

ფრანგი ქართველოლოგ ბერნარ უტიეს დაკვირვებით, პარიზის # 30 ქართული ხელნაწერის (შემოკლებული p) 1 ფურცელი ეკუთვნის ხანმეტ ლექციონარს, რომელიც ამჟამად დაცულია გრაცში. იგი უშუალოდ წინ უსწრებდა G-ს პირველ ფურცელს. როგორ მოხვდა ეს ფურცელი პარიზში? G შეიძინეს ვენაში 1895 წლამდე. M-ისა და p-სგან განცალკევებით. M ხელნაწერი იყიდა მინგანამ ვინმე შერლინისაგან, რომლის პიროვნება ჩვენთვის უცნობია. P²⁸ შეძენილი უნდა იყოს 1933 წლის შემდეგ²⁹. სინას მრავალი ხელნაწერისა თუ ფრაგმენტის ავბედიითი თავგადასავალი ნაწილობრივ ჯერ კიდევ მოცულია საიდუმლოებით. ტექსტის თვალსაზრისით აღნიშნულ ხელნაწერს კავშირი აქვს ადიშის ხელნაწერთან (უტიე, 1973, გვ.173 -175).

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერების აღწერილობა გამოქვეყნდა 2018 წელს წიგნში „ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ“, რომელშიც აღნიშნულია, რომ დღეს პარიზში დაცული ხელნაწერი 32 ერთეულს ითვლის (კარანაძე, კეკელია, შათირიშვილი, ჩხიკვაძე, 2018, გვ. 202- 213).

დასკვნა. ამრიგად, გაანალიზებული მასალები გვაძლევს დასკვნის გაკეთების საშუალებას. ალექსანდრე ხახანაშვილს განსაკუთრებული ამაგი აქვს პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების აღწერის, კვლევა-ძიებისა და შესწავლის საქმეში. მიუხედავად ამისა, მის მიერ აღწერილი ხელნაწერები ვერ ასცდა კრიტიკას, მაგრამ ხაზგასასმელია ერთი გარემოება: მცირე დროსა და უმძიმეს პირობებში აღწერა ხელნაწერები და ორიენტალისტთა XI მსოფლიო კონგრესის მუშაობაშიც მიიღო მონაწილეობა, სადაც მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებას (უკვე მეორედ) გააცნო უძველესი ქართული ცივილიზაცია ევროპასთან კონტექსტში.

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილმა და გამოცემულმა პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულმა ხელნაწერებმა ერთგვარი სამეცნიერო გზამკვლევის როლი შეასრულა შემდგომი კვლევისათვის.

დამოწმებული ლიტერატურა და წყაროები

- გოგოლაძე, თ. (2013). *ვოლტერის „ალზირას“ ალექსანდრე ჭავჭავაძისეული ქართული თარგმანის „საიდუმლო მისია“*. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“.
- გოზალიშვილი, შ. (1964). ქართული სიტყვიერების გამოჩენილი მკვლევარი. *მნათობი. I*. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1975). ალექსანდრე ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი დოკუმენტები. *საისტორიო მოამბე. #31-32*. თბილისი.
- დოდაშვილი, რ. (1962). *მარი ბროსე-ქართული მწერლობის მკვლევარი*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“.

²⁸ ეს ხელნაწერი დაიბეჭდა ბერნარ უტიეს გამოკვლევასთან ერთად 1973 წელს.

²⁹ ამიტომ ვერ მოხვდა ეს ხელნაწერი ექ. თაყაიშვილის კატალოგში.

- თაყაიშვილი, ე. (1933). *პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში*. პარიზი.
- თაყაიშვილი, ე. (1991). *ემიგრანტული ნაშრომები*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.
- კენჭოშვილი, ა. (1969). ალექსანდრე ჭავჭავაძე. *ქართული ლიტერატურის ისტორია*. III. თბილისი.
- კვალი (1900). #31. ტფილისი.
- კობერიძე, მ. (1921). ალექსანდრე ხახანაშვილი და ქართველოლოგიის აქტუალური საკითხები. *ფილოლოგიური კვლევები*. III. გორი.
- კობერიძე, მ. (1922). ქართველოლოგია შავიზღვისპირეთის ცივილიზაციასთან კონტექსტში ორიენტალისტთა კონგრესზე (ალექსანდრე ხახანაშვილი). *ბათუმის შოთა რუსთაველის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „შავიზღვისპირეთი ცივილიზაციათა გზაჯვარედინზე“*. ბათუმი.
- წმ. ანდრია კრიტელი. (2020). *დიდი კანონი. ძველი ქართული თარგმანები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ელენე მეტრეველმა და ლაურა გრიგოლაშვილმა. გამოკვლევა წაუძღვარა და ლექსიკონი დაურთო ლაურა გრიგოლაშვილმა*. თბილისი: გამომცემლობა „თბილისის სასულიერო აკადემია და სემინარია“.
- კარანაძე, მ. კველია, ვ. შათირიშვილი, ლ. ჩხიკვაძე, ნ. (2018). *ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ*. თბილისი.
- მოსკოვის სახელმწიფო არქივი. ფონდი 213. აღწერა 2. საქმე 285. ფურცელი 55, 56, 57.*
- უტიე, ბ. (1973). ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში. *მაცნე. ენისა და ლიტერატურის სერია*. I. თბილისი.
- ჩხიკვაძე, ნ. (2010). ქართული ხელნაწერი უცხოეთის საცავებში (საფრანგეთის ნაციონალური ბიბლიოთეკა). *სპეკალი*. #2. თბილისი: გამომცემლობა „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“.
- ჭუმბურიძე, ზ. (1983). *ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალი*. თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“.
- ხანთაძე, შ. (1982). ორი იუბილე (თეიმურაზ ბაგრატიონისა და მარი ბროსეს შემოქმედებითი ურთიერთობის შესახებ). *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. #41. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ა. (1898). პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. I. ტფილისი.
- ხოშტარია-ბროსე, ე. (2002). აკად. მარი ბროსეს საარქივო მემკვიდრეობა. *გაზეთი „ლიტერატურული საქართველო“*. # 3. თბილისი.
- ხუციშვილი, მ. (2003). პარიზის „სააზიო საზოგადოება“ და პირველი სამეცნიერო კავშირები საქართველოსთან. *ამირანი*. #3. თბილისი.
- ჯავახიშვილი, ი. (1925). *ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა - მეტროლოგია*. ტფილისი: გამომცემლობა „ჩვენი მეცნიერები“.

References

- gogladze, t. (2013). volt'eris „alzirას“ aleksandre ch'avch'avadziseuli kartuli targmanis „saidumlo misia“. [Secret Mission" of the Georgian translation of Voltaire's "Alzira" by Alexander Chavchavadze]. Tbilisi: Publishing House „Universali“.
- gozalishvili, sh. (1964). kartuli sit'qvierebis gamochenili mk'vlevari. [Prominent researcher of Georgian vocabulary]. mnatobi. [light]. I. Tbilisi.

- gozalishvili, sh. (1975). aleksandre khakhanashvilis tskhovrebisa da moghvats'eobis amsakhveli dok'ument'ebi. [Documents reflecting the life and work of Aleksandre Khakhanashvili]. saist'orio moambe. [*Saistorio Moambe*]. #31-32. Tbilisi.
- dodashvili, r. (1962). mari brose-kartuli mts'erlobis mk'vlevari. [Marie Brose is a researcher of Georgian writing]. Tbilisi: Publishing House „Sabchota Sakartvelo“.
- taqaishvili, e. (1933). p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi da otsi kartuli saidumlo damts'erlobis nishani. [Georgian manuscripts of the National Library of Paris and twenty Georgian secret writing signs]. Parizi.
- taqaishvili, e. (1991). emigrant'uli nashromebi. [Emigrant Papers]. Tbilisi: Publishing House „Metsniereba“.
- k'ench'oshvili, a. (1969). aleksandre ch'avch'avadze. kartuli lit'erat'uris ist'oria. [Alexandre Chavchavadze. History of Georgian literature].III. tbilisi.
- k'vali [*Kvali*](1900). #31. t'pilisi.
- k'oberidze, m. (1921). aleksandre khakhanashvili da kartvelologiis akt'ualuri sak'itkhebi. [Aleksandre khakhanashvili and Gurrent issues of Kartvelology]. pilologiuri k'vlebebi.[*Philological Researches*]. III. Gori.
- k'oberidze, m. (1922). kartvelologia shavizghvisp'iretis tsivilizatsiastan k'ont'ekst'shi orient'alist'ta k'ongresze (aleksandre khakhanashvili). [Kartelology in the context of the Black Sea civilization at the Congress of Orientalists (Alexandre Khakhanashvili)]. Batumi Shota Rustaveli Niko Berdzenishvili Institute International Scientific Conference "Black Sea at the Crossroads of Civilizations" . Batumi.
- ts'm. andria k'rit'eli. (2020). didi k'anoni. dzveli kartuli targmanebi. [the great law. Old Georgian translations]. t'ekst'i gamosatsemad moamzades elene met'revelma da laura grigolashvilma. gamok'vleva ts'aumdzghvara da leksik'oni daurto laura grigolashvilma. [The text was prepared for publication by Elene Metreveli and Laura Grigolashvili. Laura Grigolashvili led the research and added the dictionary]. tbilisi: Publishing House „ Tbilisi Theological Academy and Seminary“.
- k'aranadze, m. k'ek'elia, v. shatirishvili, l. chkhik'vadze, n. (2018). kartuli khelnats'eri ts'igni sazghvargaret. [Georgian handwritten book abroad]. Tbilisi.
- mosk'ovis sakhelmts'ipo arkivi. [Moscow State Archive]. Foundation 213. Description 2. case 285. paper 55, 56, 57.
- ut'ie, b. (1973). kartuli khanmet'i lektsonaris erti purtseli p'arizshi.[One page of the Georgian Khanmet lectionary in Paris]. matsne. enisa da lit'erat'uris seria. [the messenger. Language and Literature Series]. I. Tbilisi.
- chkhik'vadze, n. (2010). kartuli khelnats'eri utskhoetis satsavebshi (saprangetis natsionaluri bibliotek'a). [Georgian manuscript in foreign repositories (National Library of France)]. sp'ek'ali. [*Spekali*]#2. Tbilisi: Publishing House „Tbilisi State University“.
- ch'umburidze, z. (1983). kartuli khelnats'erebis k'valdak'val.[In the footsteps of Georgian manuscripts]. Tbilisi: Publishing House „Nak'aduli“.
- khantadze, sh. (1982). ori iubile (teimuraz bagrat'ionisa da mari broses shemokmedebiti urtiertobis shesakheb).[[Two jubilees (about the creative relationship between Teimuraz Bagration and Marie Brosse)]. sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis matsne. ist'oriis, arkeologiis, etnografiisa da khelovnebis ist'oriis seria. [*Herald of the Academy of Sciences of the USSR of Georgia. History, Archaeology, Ethnography and Art History Series*]. # 41. Tbilisi.

- khakhanashvili, a. (1898). p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi. [Georgian manuscripts of the National Library of Paris]. moambe. [*Moambe*]. I. t'pilisi.
- khosht'aria-brose, e. (2002). ak'ad. mari broses saarkivo memk'vidreoba. [Archival Legacy of Academician Marie Brosse]. gazeti „lit'erat'uruli sakartvelo“. [Newspaper „Literary Georgia“]. # 3. tbilisi.
- khutsishvili, m. (2003). p'arizis „saazio sazogadoeba“ da p'irveli sametsniro k'avshirebi sakartvelostan.[The Asian Society of Pariz and the first Scholarly Links with Georgia]. amirani. [*Amirani*]. #3. tbilisi.
- javakhishvili, i. (1925). kartuli sapes-sazomtamsodneoba anu numizmat'ik'a -met'rologia. [Georgian price-measurement knowledge or numismatics-metrology]. t'pilisi: Publishing House „Chveni metsnierebi“.